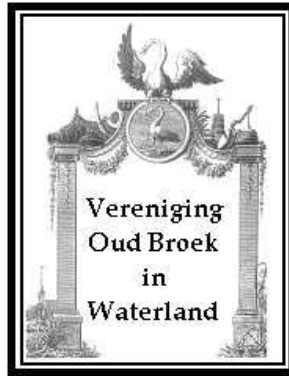

BROEKER

BIJDRAGEN

Uitgave van de Vereniging "Oud Broek in Waterland"

Verschijnt 1 tot 2 maal per jaar.
Wordt aan de leden gratis toegezonden.
Redactieadres: Leeteinde 5^A,
1151 AJ, Broek in Waterland

Gehele of gedeeltelijke overname van de inhoud slechts met toestemming.
Copyright © 2020 Broek in Waterland
ISSN: 1875-3876.
Nr 67 (maart 2020)

BROEK IN WATERLAND - HET KERKELIJK LEVEN 1566 - 1650

WOORD VOORAF

In 1989 werd de restauratie van de Broeker kerk voltooid. Voor de Vereniging Oud Broek in Waterland was dat reden het initiatief te nemen voor een boek over de geschiedenis van de kerk. Voor het boek werden verschillende auteurs benaderd, van wie sommigen daadwerkelijk bijdragen leverden. Deze bijdragen bevinden zich in het archief van Oud Broek. De meeste stukken zijn niet echt afgerond en het is niet altijd duidelijk wie de auteurs zijn. Tot publicatie van het boek is het nooit gekomen.

Een van de bijdragen, met als onderwerp het kerkelijk leven in Broek in de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw, is echter wél een mooi afgerond verhaal. Zo 'n mooi verhaal zelfs dat de vereniging het een goed idee vindt het nu, ruim dertig jaar nadat het geschreven werd, alsnog te publiceren als onderdeel van de Broeker Bijdragen.

Helaas is ook de schrijver van deze tekst onbekend. Volgens Dr J.W. Niemeijer gaat het om een goede bronnenstudie door een ervaren auteur, mogelijk Prof. C.A. van Swigchem, architectuurhistoricus en van 1970 tot 1988 hoogleraar aan de Vrije Universiteit, of een leerling van hem. Mocht u weten wie de schrijver van deze bijdrage is, dan kunt u dat doorgeven aan Oud Broek. Wij zijn zeer benieuwd!

INLEIDING

Wat zou het leuk zijn om een 17^e-eeuwse Broeker aan het woord te laten over zijn gereformeerde kerk, zijn predikant en kerkeraad, zijn geloof en de rol die dat geloof speelde in zijn dagelijks leven.

Helaas bestaat een dergelijke bron niet voor Broek in Waterland, maar er zijn wel andere archiefstukken die ons stukje bij beetje iets vertellen over het kerkelijk leven in Broek in de 16e en 17e eeuw.

Gegevens over groei en bloei van de gemeente, maar ook over twist en stilstand, over de moeizame start van de gereformeerde gemeente, over de financiële problemen en oplossingen, over de zorg voor de naaste; het is allemaal in de bronnen te vinden, als puzzelstukjes, die soms wel, maar soms ook niet bij elkaar horen.

In dit artikel is getracht zoveel mogelijk van die stukjes in elkaar te passen om zo de geschiedenis van het kerkelijk leven in Broek in Waterland te beschrijven, voor de periode 1566 - 1650.

1) HET BEGIN VAN DE GEREFORMEERDE GEMEENTE TE BROEK

Broek zou, volgens sommige bronnen, al in 1566 de Reformatie zijn toegedaan en werden er als gevolg daarvan geen katholieke missen meer gevierd in de kerk. De kerk, gewijd aan de nagedachtenis van de H. Bisschop en Belijder Nicolaas stond leeg en verlaten.¹ Waarschijnlijk was er in Broek, net als in andere plaatsen in Noord-Holland al voor die tijd niet meer echt sprake van een bloeiende katholieke gemeenschap, maar anderzijds horen we ook niet over de opkomst van een doopsgezinde gemeente in Broek, wat in diverse andere dorpen en steden wel het geval was. Blijkbaar ontbrak het in Broek al voor 1566 aan goede geestelijk leiders, terwijl na de overgang ook niet direct een gereformeerde leraar beschikbaar was. Het kerkelijk leven zal tot aan de komst van de eerste eigen predikant in 1585 op een laag pitje gestaan hebben.

Het kan zijn dat men in deze predikantsloze periode van gereformeerde zijde aan zijn trekken kon komen via rondtrekkende predikers of door bijvoorbeeld in Monnickendam (een half uur gaans van Broek) ter kerke te gaan. Daar beschikte men immers al vanaf 1574 over een eigen gereformeerde voorganger.²

Hoe dan ook, het eigen kerkgebouw in Broek werd in deze jaren niet gebruikt en men schroomde zelfs niet om ten behoeve van de oorlog tegen de Spanjaarden, alles eruit te slopen van dienstbaar kon zijn in deze strijd. Zo lezen wij in een verslag van de schade aangericht door de oorlogshandelingen in de periode mei 1572 - april 1573, onder meer:

Item noch soe is gehaelt bij Jansz. Capiteijn vande galeoije van Monnickendam, onse groote clock wegende omtrent 150 pont..

Item noch gehaelt van Jan Gerbrantszn. Cappiteijn vande galeije... het zijborie met twee celcken, een zilveren scotelken met een zilveren leepel

Item noch geleevert Cornelis Dirckszn. van Amsterdam twee copere croonen met het toebehoort, noch 9 grootc copercn candclacrs met drie cleijne candelaers met meer andere coopcrs tot de croonen behoorende"

Item noch Appels knechten gehaelt die goeten vande kerck van loot, wel 100 pont

Item noch Jacob Thamszn .... knechten oock gehaelt aen loot vande kerck, 60 pont

Item hoopman Crock bij zijn knechten gehaelt het ander goet uijt de kerck als cazufels; als den coercleden ende het ander linden der kerck toebehoorende is van Derck Duijvels knechten gehaelt.

Het kerckgoed altemael aan silver weeght 5 pont en halff, het coperwerck weeght 1000 pont.³

Maar het ging dan ook om een lange en bittere strijd tegen de gehate Spanjaarden. Twee maanden na de inname van Den Briel, op 1 april 1572, arriveerde geuzenleider Diderik Sonoy te Medemblik en Enkhuizen waar hij ontvangen werd als luitenant-gouverneur van Prins Willem van Oranje. Op 11 juni verkreeg hij, met enige moeite ook het gezag over Hoorn en kort daarna kozen de andere steden en het platteland van Noorderkwartier en Waterland eveneens de zijde van de Prins. Men was niet zozeer pro-geus en pro-calvinistisch, als wel anti-Alva. Zijn harde beleid, als mede de dreigende armoede, door de misoogsten van 1571 en door handelsblokkades door de geuzen; dreven de gematigde bevolkingsgroepen naar de kant van de opstandelingen. Alleen Amsterdam bleef pro-Spaans en liet de geuzen niet binnen.

Tot half juli leverden Sonoy en de zijnen dagelijks strijd met de Spaanse troepen, voordat deze zich terugtrokken in het Sticht van Utrecht. De belegering van Amsterdam moesten de geuzen echter snel opgeven. Deze stad bleef voorlopig in Spaanse handen, maar ook Enkhuizen was nog lang niet veilig: vanuit zee volgden regelmatig beschietingen.

In het najaar van 1572 speelde de strijd zich vooral af op de Zuiderzee, en op de dijken ten noorden van Amsterdam en dus vlak bij Broek. De eerste slag werd voorlopig gewonnen door de oranje-troepen, maar wel ten koste van behoorlijke verliezen, terwijl ook de burgerbevolking allerminst gespaard bleef: beide partijen schrokken niet terug voor wreedheden en plunderingen.

Op verzoek van de Staten van Holland verbleef de prins in oktober zelf enkele dagen in Noord-Holland om orde te stellen op de krijgsvordering, justitie, financiën en dergelijke. Hij gaf zijn troepen tevens toestemming voor een uitgebreide Zuiderzee-oorlog, om zo de aanvoer over zee naar Amsterdam af te kunnen snijden.

De Spanjaarden zaten intussen echter ook niet stil. De troepen de hertog van Alva namen Bergen op Zoom en Zutphen in, zijn zoon Don Frederique deed hetzelfde met Naarden. Holland werd afgesneden van de rest van de Nederlanden en Alva herstelde via strafexpedities de orde in de door hem veroverde gebieden. Vele burgers lieten daarbij het leven.

Vanuit Naarden trok Don Frederique vervolgens naar Amsterdam, om vandaar uit het beleg rond Haarlem te slaan. Deze stad hield lang stand maar moest zich na ruim een half jaar toch gewonnen geven. De muitende en moordende Spaanse troepen straffen de Haarlemmers met harde hand, ondanks allerlei fraaie beloften. Vanuit Haarlem wilden de Spanjaarden doorstoten naar Alkmaar om vandaaruit de rest van het Noorderkwartier in handen te krijgen, maar dit mislukte: in Alkmaar begon de victorie, dankzij onder meer de vasthoudendheid van de Alkmaarders, het onder water zetten van de gebieden rondom de stad en het slechte moreel van de nauwelijks betaalde Spaanse troepen. In oktober kon de overwinning op de Spaanse troepen gevierd worden.

Gelijktijdig vond er een zeeslag plaats op de Zuiderzee tussen de troepen van Alva, onder leiding de graaf van Bossu, en de geuzen. Tevens trok een deel van de troepen van Bossu op over land. Vanuit Amsterdam werden de schansen ten noorden van de stad bestookt, wist men zich meester te maken van alle sterkten op de Waterlandse ilijk en werden gedurende korte tijd de dorpen Broek in Waterland, Zuiderwoude en Zunderdorp veroverd. De Spaanse troepen plunderden vele huizen van inmiddels gevluchte burgers en lieten ook van hun kant de kerk niet ongemoeid: de Broeker kerk en toren gingen grotendeels in vlammen op.

Op 11 oktober vond de strijd zijn voorlopig hoogtepunt in een grote zeeslag die tenslotte door de Spanjaarden werd verloren. Holland en Zeeland bleven voor de prins behouden, maar de prijs was hoog, ook voor Broek in Waterland.⁴

In Broek was niet alleen de kerk in vlammen opgegaan, ook waren vele huizen uitgebrand, bewoners gevlucht, schepen verloren gegaan en had het dorp duizenden guldens moeten opbrengen voor het onderhoud van de passerende troepen. Op 20 april 1573 was dit al

opgelopen tot ruim 6700 gld. Daarnaast was er in ieder geval een schadepost van 60.000,-- in verband met zeven verbrande schepen die in Zeeland lagen en nog een van 7000,-- voor een nieuw schip, nooit uitgezeild, dat eveneens in vlammen was opgegaan.⁵

Menig Broeker zeeman en visser was hierdoor van zijn inkomsten beroofd.

Het is dan ook niet zo verwonderlijk dat men pas in 1585 gelegenheid zag om het kerkgebouw weer zover te herstellen dat in het koorgedeelte weer diensten gehouden konden worden. door een rieten dak op de nog overgebleven muren te leggen. Een kleine twintig jaar na de sluiting van de katholieke kerk werd toen de eerste gereformeerde predikant beroepen. als dienaar van Broek en van het naburige Zuiderwoude.⁶ Was er niet eerder geld voor? Had men niet eerder behoefte aan een eigen predikant? Werd het clavinisme voordien nog te veel geassocieerd met de radicale en hardhandige geuzen? We weten het niet, maar wellicht speelden al deze factoren een rol. De bronnen vermelden evenmin op wiens initiatief Hendrick Janszn. beroepen werd, door de classis, de locale overheid, een inmiddels opgerichte kerkeraad?

In ieder geval werkte Hendrick Janszn. tot 1594 als predikant in de combinatie Broek-Zuiderwoude, om dan opgevolgd te worden door Arent Arentszn.. Hij maakte op 12 juni 1595 zijn entree in de classis Edam, nadat er eerst wat problemen waren geweest over de keuze van de predikant en de hoogte van het tractement.⁷ De combinatie werd door hem bediend tot aan zijn dood in april of mei 1599. Op 30 augustus van datzelfde jaar beriepen de beide dorpen. op advies van de classis, de predikant van Asperen. Johannes Lemgovius, door de classis omschreven als een goed, vroom en welgeleerd man.⁸

Ondanks dit eendrachtig uitgebrachte beroep, verschenen nauwelijks vier maanden later, op 13 december vijf Broeker mannen in de classis- vergadering met het verzoek een eigen predikant te mogen beroepen. een verzoek gesteund door de vroedschap. De mannen werden allereerst doorverwezen naar de gecommitteerde raden van de Staten van Holland en West-Friesland om toestemming voor de scheiding met Zuiderwoude te vragen en daarna naar Zuiderwoude zelf om met de betrokkenen aldaar te overleggen.⁹ Magistraat en kerkeraad wendden zich daarop inderdaad tot de gecommitteerde raden met de vraag of men. met financiële steun van de raden, een eigen predikant zou mogen beroepen. Argumenten daarbij waren: de groei van de gemeente en het verlangen om de predikant binnen de eigen plaats te laten wonen, nu voor veel geld, ruim 625,-, een predikantswoning was gebouwd. Voor dit laatste argument was de kerkeraad van Zuiderwoude niet gevoelig, de overheid wel: niet toegeven zou onrust kunnen betekenen. De toestemming kwam er, de subsidie niet.¹⁰

Na de provinciale overheid ging ook de classis accoord met het Broeker verzoek, zodat Zuiderwoude en Lemgovius onder druk van de classis, tenslotte wel moesten instemmen.¹¹

Overigens had Broek al in 1597 aan de classis toestemming gevraagd voor een eigen predikant, maar dit verzoek werd toen niet gehonoreerd.¹²

Met de komst van de eerste eigen voorganger, Petrus Aemilius, begonnen de problemen die Broek tot enkele jaren na zijn definitieve ontzetting uit het ambt, in 1608, in haar greep zouden houden.

2) BROEK VERSCHEURD DOOR TWIST (1600 - 1612)

Eigenlijk hadden de Broekers wel kunnen weten dat een beroep op Petrus Aemilius problemen met zich mee zou brengen en waarschijnlijk wisten ze ook wel dat de classis niet gecharmeerd was van deze voorganger, gezien de manier waarop de beroepingsprocedure verliep.

Op 22 juli 1596 maakte de classis voor het eerst kennis met Petrus Aemilius. Hij verscheen in de vergadering met zijn attestaties uit Emden, waar hij kerkedenaar was geweest en uit Oost en West Blokker waar hij op dat moment lidmaat was. Hij wilde namelijk graag weer als predikant werkzaam zijn, en wel in het vacante Landsmeer. De classis wist echter niet goed raad met hem: wij kennen zijn gaven niet, vertrouwen zijn kennis en ervaring in schrift en

kerkregering niet, zo werd gesteld en bovendien kwam hij over als 'te zeer een simpel man ende oock niet van de verstandicbste'. Men hield de boot dan ook af.¹³

Op 8 januari 1601 verscheen Aemilius totaal onverwacht opnieuw in de classis, nu als predikant van Broek in Waterland. Nog geen vier maanden te voren had Broek de van classis toestemming gekregen voor een beroep op de predikant van Abcoude en nu verscheen daar zonder nadere aankondiging, laat staan met toestemming voor een beroep, Petrus Aemilins als dominee van Broek.

De classis stemde uiteraard niet direct in met dez.e gang van zaken. De getoonde attestaties werden voorlopig goedgekeurd, maar niet definitief. Eerst wilde men nadere informatie inwinnen over 'smans leer en leven. Dat dit zeker geen uit de lucht gegrepen achterdocht was, bleek nog diezelfde vergadering. Aemilius tekende namelijk al meteen bezwaar aan tegen artikel 16 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, het artikel gewijd aan de uitverkiezing. Hierin wordt gesteld dat de mens van nature verdorven is, zodat niemand uit zichzelf tot heerlijkheid kan komen. Het is zuiver van Gods genade afhankelijk wie Hij door zijn barmhartigheid uitverkiest om te verlossen, op basis van zijn eeuwig en onveranderlijk raadsbesluit, gegrond in Jezus Christus, en wie Hij laat in de val en het verderf waarin zij zichzelf geworpen hebben. Niet allen worden dus uitverkoren, en de uitverkiezing geschiedt zuiver door de genade Gods en niet als beloning voor goede werken, of dankzij de eigen kracht of vrije wil van de mens om de gave van het geloof te accepteren of te verwerpen.¹⁴

Het zou juist rond deze punten, uitverkiezing en vrije wil, zijn dat vanaf 1603 de strijd losbarstte tussen Arminianen en Gomaristen, beter bekend als Remonstranten en Contra-Remonstranten, die het land tot aan de nationale synode van Dordrecht in 1618-1619 in zijn greep zou houden. Het was dus geen ondergeschikte kwestie waarop Aemilius zijn voorbehoud aantekende, maar een kernpunt uit de gereformeerde leer: is de mens met zijn eigen wil verantwoordelijk voor zijn eigen heil (Arminius) of kan geen mens ongedaan maken wat God verricht (Gomarus).¹⁵

Terwijl de Broekers vasthielden aan hun keuze voor Aemilius, maakten de berichten uit Emden zijn positie er niet beter op. Hij had zich daar als Lutheraan voorgedaan en de uitverkiezing lang tegengesproken. Kortom hij mocht zich dan nu als herder voordoen, daar had men hem als wolf leren kennen.

Toen de classis een en ander aan Aemilius voorlegde, ontkende hij zich ooit tegen de gereformeerde religie gekeerd te hebben. In de vergadering bleek vervolgens dat hij in Broek gezwegen had over het voorbehoud dat de classis maakte ten aanzien van zijn benoeming tot predikant. Op grond van de twijfels over zijn oprechtheid in leer en leven besloot de classis Aemilius daarop onmiddellijk uit het ambt te ontzetten, totdat het tegendeel bewezen was. Men had echter buiten de waard gerekend. Aemilius noch de meegekomen magistraats- en kerkeradsleden waren van zins zich zonder meer aan dit oordeel te onderwerpen. Om de woorden van Aemilius aan te halen: ik sta niet onder de classis, dus kan men mij het preken niet beletten, als de gemeente mij daarom vraagt.¹⁶

Op 4 juni werd de discussie hervat. Aemilius toonde diverse geschriften waaronder een brief uit Emden over zijn verzoening met de kerkeraad aldaar. Hij bekende daarmee zich in Emden inderdaad als een soort pseudo-lutheraan in de dienst te hebben laten bevestigen. Andere berichten uit Emden voegden daar echter aan toe dat hij zich langs die weg, met behulp van de overheid., ook had laten opdringen als predikant, tegen de wil van de gemeente in. Dit laatste werd door Aemilius direct ontkend. Hij wist dan wel dat hij niet altijd de juiste wegen had bewandeld., maar hij stond naar eigen inzichten wel recht in de leer en was dan ook niet van plan om de classis veel toe te geven. Hij werd hierin gesteund door een zeer felle en vasthoudende Broeker burgemeester en een wat verdeelde kerkeraad, die ondanks de slechte start toch wel vast wilde houden aan zijn keuze voor deze predikant. De classis oordeelde echter anders: bij zoveel twijfels aan de oprechtheid van Aemilius wilde men hem niet aanvaarden als predikant van Broek, noch als lid van de classis Edam. De burgemeester spooog vuur: moesten

we daar zolang op wachten, om 'dit fenijn te suiigen, ick meijnde dat dit was een plaetse van rechte, maer nu bevinde ick het recht anders', en beloofde te appèleren bij de synode. Aemilius sloot zich hierbij aan, maar de aanwezige kerkeraadleden hielden een slag om de arm. Enkelen toonden zich wel tevreden met de classis-uitspraak, anderen lieten het oordeel aan de voltallige kerkeraad over.¹⁷

Waarschijnlijk onder invloed van predikant en overheid appèleerden magistraat en kerkeraad op 18 juni 1601 bij de particuliere synode van Noord-Holland tegen de afzetting van hun predikant. Men vroeg de synode Aemilius voorlopig in de dienst te herstellen, tot hij zich op enig punt als onoprecht leraar voor mocht doen, omdat hij in de gemeente 'grootte stichtinge' deed en ontslag dus veel onrust zou veroorzaken. Na alle partijen gehoord te hebben, gunde de synode Broek het voordeel van de twijfel en herstelde Aemilius voor een jaar in het ambt, op zijn belofte om de 'leere ende gansche dienst suiijver ende oprecht' te bedienen, overeenkomstig de door hem te tekenen Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelbergse catechismus.¹⁸

De classis reageerde hoogst verontwaardigd, maar kon niet anders dan het jaar op proef onder protest toestaan.. Binnen Broek waren de reacties verdeeld. Kort na dit synode-besluit richtten de eerste verontruste kerkeraadleden zich dan ook al weer tot de classis: moest men zich nu maar met Aemilius verzoenen en met hem het avondmaal vieren? De classis liet het in de vrijheid van de betrokkenen en wilde de kerkeraad niet tot een dergelijke verzoening oproepen.¹⁹

Twee maanden later was het opnieuw raak. Kerkeraadleden en predikant stonden lijnrecht tegenover elkaar over de vraag of men nu wel of geen avondmaal kon houden. De beschuldigingen tegen Aemilius waren vele: men vond hem leugenachtig en lichtvaardig; hij lasterde de classis en ontkende elke schuld; hij dwong de kerkeraadleden zich met hem te verzoenen of anders af te treden; hij ontzegde 'crancken buijten de sienlijcke gemeente .. de hoope op salicheijt' én hij probeerde 'enige tot de gemeente te krijgen die gansch onbequaem zijn tot soedanige een heijlige handelingen', blijkbaar in een poging om die Broekers die nog geen lidmaat waren, over te halen dat maar snel te worden. Streefde hij zo naar een snel groeiende gemeente als bewijs van zijn capaciteiten en uitstraling? De classis vermaande de kerkeraadleden onder dergelijke omstandigheden geen avondmaalsvieringen toe te staan en beloofde de klachten, in overleg met synode-afgevaardigden, grondig te onderzoeken.²⁰

Toen men een maand later de zaak wilde bespreken in de classis, bleek er met Aemilius weinig garen te spinnen. In gezelschap van sommige magistraatsleden en andere 'kijfachtige' personen drong hij met geweld de vergadering binnen, om daarna weer boos te vertrekken, zodra bleek dat juist de predikant van Monnickendam, Samuel Bartholdus, de vergadering voor zou zitten. 'Ick en begeer Samuel van U geen woorden meer te hooren'. Deze Samuel zou in 1618 als contra-remonstrant de stricte calvinistische leer verdedigen op de synode van Dordrecht en zal binnen de classis Edam ongetwijfeld diezelfde positie ingenomen hebben en dus weinig geduld hebben gehad met een man als Aemilius. De partijen waren verdeeld, een oplossing ver weg.²¹

Opnieuw werd de gehele kwestie aan de particuliere synode voorgelegd en opnieuw concludeerde de synode dat Aemilius weliswaar voor veel onrust in Broek en de omliggende dorpen zorgde, maar dat de klachten niet zwaar genoeg waren om hem echt tot de dienst onwaardig te verklaren. Waarop men besloot dat hij zo spoedig mogelijk en uiterlijk over één jaar, een beroep buiten de classis Edam diende te accepteren en zich intussen met de classis hoorde te verzoenen.²²

De classis kon ook ditmaal niet anders dan instemmen. Broek bleef intussen sterk verdeeld. Beide partijen poogden telkens weer hun gelijk te bewijzen door het goede gedrag van Aemilius en de groei van de gemeente te benadrukken, dan wel door te wijzen op de twisten, de leugens en de grote onrust in de gemeente.

Het was in ieder geval geen gemakkelijk mens, deze Petrus Aemilius, die met zijn vaak onverzoenlijke houding zijn tegenstanders in kerkeraad en vroedschap keer op keer tegen zich in het harnas wist te jagen. Anderzijds waren hij en zijn medestanders zo overtuigd van hun gelijk en de juistheid van hun geloofsovertuiging, dat toegeven zoveel als verloochening van het geloof voor hen betekende.

We weten niet zeker hoe de gewone gemeenteleden op deze strijd gereageerd hebben, maar waarschijnlijk waren ook zij verdeeld in voor- en tegenstanders, waarbij de woordvoerders van beide kampen graag wat mochten overdrijven. De kerkeraad- en magistraatsleden die hun predikant ook na dat tweede proefjaar wilden behouden, vertelden over de grote 'stichting' in hun gemeente door hem tot stand gebracht, over de goede 'aenwinnige': het avondmaal werd nooit zonder 'merckelijcke aenwinnige' gevierd. Naar hun inzicht waren ten hoogsten drie of vier leden niet tot verzoening bereid.

De tegenstanders daartegen lieten niet na te wijzen op de vele zuchtende gemeenteleden die Aemilius het liefst direct zagen vertrekken, op de kerk die zich in ellendige staat bevond en op het feit dat het verzoek om deze predikant te mogen behouden, voornamelijk afkomstig was van lieden die buiten de kerkelijke gemeente stonden en die de gemeente zochten te overheersen via deze onwettige predikant.

Een moeilijke zaak dus voor de synode. Moest men de classis en de Broeker tegenpartij gelijk geven of zou het via verzoening toch mogelijk zijn om Broek en haar predikant weer op een lijn te krijgen. Wat zou het meeste rust opleveren in deze zo verdeelde gemeente. De synode koos ook ditmaal voor de weg van de verzoening en dus voor handhaving van Aemilius.²³

Moeizame jaren vol mislukte verzoeningspogingen volgden. In eerste instantie gaf de classis toestemming aan de verontrusten die daarom verzochten, om elders het avondmaal te vieren,²⁴ omdat ook de classis niet achter die handhaving van Aemilius stond. Later greep de synode in en stelde degenen die zich niet wilden verzoenen, onder de tucht. Deze hardere aanpak had tenslotte tot gevolg dat de tegenstanders uiteindelijk vrede sloten met hun predikant, nadat ook de classis zich met hem verzoend had.²⁵

Nauwelijks een jaar na deze verzoening in 1606 stak Aemilius opnieuw de lont in het kruitvat. Ditmaal brachten de gecommitteerde raden van de Staten van Holland en West-Friesland de zaak onder de aandacht van de classis. Aemilius had op hoge poten tegenover de gecommitteerde raden geld geeist van de Broeker kerkmeesters, terwijl de betaling allang was geschied. Voorts had hij de magistraat, de vroedschap en de kerkmeesters zowel openlijk van de preekstoel als elders bij de 'vijanden van de magistraat' geschrobbeerd en gelasterd en tenslotte waren er ook nu weer vragen over zijn zuiverheid in de leer.²⁶

Aemilius en zijn kerkeraad werden ter verantwoording geroepen, waarbij Aemilius op het eerste verwijt antwoordde dat dit uit naam van de kerkeraad was geschied en het tweede na het 'uitwijzen Godes woort', omdat hij indien nodig vanuit zijn ambt de overheid hoorde te bestraffen. Het derde punt tenslotte werd door hem ontkend. Ook de meegekomen ouderlingen meldden nooit klachten over zijn leer gehoord te hebben.²⁷ Vooral dit laatste punt werd, ondanks de ontkenningen, door de classis hoog op genomen en grondig uitgezocht. Navraag leerde dat Aemilius vooral de jonge predikanten uit de classis had verleid tot discussies over de uitverkiezing en de vrije wil, waarbij Aemilius verkondigde dat 'de mensche de macht hadde de wet Godes te volbrengen van hem zelfs, als hij wilde' en dat 'God oock de goede wercken inde menschen.. was beloonende', daarbij verwierp en verachtte hij orthodoxe auteuren als Calvijn en anderen, zo luidde de zware beschuldigingen.²⁸ Aemilius ontkende opnieuw, 'dat lieghet ghij', maar slaagde er niet in het tegendeel te bewijzen.

De kerkeraadsliden werden eveneens stevig onderhouden, wat leidde tot vele 'heffttige hoochlopende woorden..., met roepen ende tieren als oft sij smijten wouden'. Na lange discussies met af en toe een afkoelingsperiode op de gang, bonden diaken Claes Ja.nszn. Jongh Claes en lidmaat Simon Claeszn. Tay tenslotte iets in, maar ouderling Cornelis Claesm. Backer

en oud-diaken Heinvaer Claeszn. bleven alle beschuldigingen afwijzen. Uiteindelijk nam Simon Tay het woord en stelde 'wel mannen, onse sielen salicheijt is ons so lieff als U d'uwe, wij souden so node een valsche leeraer hebben als ghij lieden'. Als de classis kon aantonen dat Aemilius inderdaad onzuiver in de leer was, wat de kerkeraad dus allerminst geloofde, dan zou men de banden ineen slaan om hem te weren.

De classis velde tenslotte het te verwachten vonnis: Petrus Aemilius werd om zijn ongezonde leer, het verontrusten van eenvoudige mannen en vrouwen in de eigen gemeente en elders, het met lichtvaardigheid tegenspreken van getuigenissen van lofwaardige personen en om het feit dat hij altijd al grote onrust in Broek had veroorzaakt, met onmiddellijke ingang uit zijn ambt ontzet en diende voor 1 mei 1608 uit Broek te vertrekken.²⁹

Doordat Aemilius ditmaal alleen een aantal kerkeraadsliden achter zich had en niet meer op een gedeelte van de vroedschap kon rekenen én door de veranderingen in de tijd: de bestandstwisten tussen remonstranten en contra-remonstranten waren in volle gang, trok hij nu wel aan het kortste eind. De in meerderheid contra-remonstrant gezinde Noord-Hollandse synode oordeelde ditmaal met de classis dat de positie van Aemilius onhoudbaar was geworden, een bedreiging van de zuivere leer en de eenheid en vrede binnen de kerk.³⁰

In de maanden tussen deze einduitspraak van de synode en het vonnis van de classis, had de kerkeraad nog met allerlei middelen getracht dit onheil af te wenden. Zo belette men allereerst met geweld, de voorlezing van het classis-oordeel vanaf de kansel en vervolgens vroeg men aan de Staten van Holland of Aemilius³¹ in ieder geval tot aan de synode-vergadering in functie zou mogen blijven. Dit werd inderdaad toegestaan, maar in oktober viel het doek toch definitief voor Petrus Aemilius.

Deze eerste Broeker predikant liet een zeer verdeelde gemeente achter, zodat met zijn vertrek de problemen niet onmiddellijk opgelost waren. Niet alleen intern was de gemeente hogelijk verdeeld waardoor verontruste lidmaten uitweken naar andere plaatsen om daar het avondmaal te vieren, maar ook tussen classis en kerkeraad waren vele harde woorden gevallen. Op beide niveau's moest de eenheid hersteld worden, wat beslist niet gemakkelijk zou verlopen.

Een klein half jaar na het vertrek van Aemilius verschenen enkele lidmaten uit Broek in de classis met klachten over de droevige toestanden in hun gemeente en de grote schandalen door de kerkeraad aangericht. De ontboden kerkeraad probeerde met uitvluchten de verwijten te ontzenuwen. Niet alle kerkeraadsliden waren echter verschenen, zodat een classis-delegatie naar Broek toog om de anderen te horen en waar nodig de gehele kerkeraad te bestraffen. Het gelukte de gedeputeerden niet de kerkeraad zijn fouten te laten bekennen om zo de weg naar verzoening te effenen. De classis hakte daarom de knoop door en besloot de gehele kerkeraad af te zetten, ook al omdat sommige kerkeraadsliden al te lang zitting hadden en een lid zelfs ten onrechte in de kerkeraadbanken had plaats genomen, zo lezen wij in de motivatie van de classis. De gemeente mocht zich in het bijzijn van classis-vertegenwoordigers een nieuwe kerkeraad kiezen. De te verwachten protesten van de afgezette leden tegen deze 'faemrovinge' en 'lasterlicke handel' bleven niet uit, maar de classis, gesteund door de magistraat, hield voet bij stuk.³²

Uit latere notulen blijkt dat deze ex-ambtsdragers en enkele van hun medestanders nog lang moeite hielden met dit onrecht hen aangedaan. De nieuwe predikant Samuel Hendrickszn. stelde diverse malen vragen in de classis over de wijze waarop hij een verzoening met deze lidmaten tot stand zou kunnen brengen. Voorts weigerden de gedeporteerde diakenen in 1610 verantwoording af te leggen over de diakonale inkomsten en uitgaven en zelfs in 1619 werd nog geklaagd over achtergehouden brieven en gelden door de afgezette kerkeraad, maar dan is er wel hooft op een goede uitkomst van een bemiddelingspoging door classis-gedeputeerden.³³

Ook in de schepenrollen vinden we sporen van deze nasleep. Simon Claeszn. Tay moest op 2 april 1609 toegeven voor de schepenen dat hij de secretaris van de vroedschap 'met logens

zeer onchristelijk ten onrechte van valscheijt hadde beschuldigt'. Een andere ex-ouderling, Heijnvaer Claeszn. werd op 12 maart 1616 voor het gerecht gedaagd door de kerkmeesters omdat hij weigerde de alom opgelegde belasting ten bate van de opbouw van de kerk te betalen en opnieuw op 31 januari 1617, nu omdat hij het grafgeld voor het voor hem gereserveerde graf in de kerk, niet betaalde.³⁴

Het ging dus al met al om een zeer uitgebreid conflict dat de gemeente gedurende vele jaren ten diepste verdeeld heeft en dat ons, direct en indirect veel kan leren over het kerkelijke en politieke leven in die dagen.

Hoe heeft het nu zover kunnen komen in Broek. Wat allereerst opvalt is dat kerk en politiek veel met elkaar te maken hadden. Dit is op zich niets nieuws voor de periode die hier behandeld wordt, maar wat wel interessant is, is dat het hier niet ging om een machtsstrijd tussen bijvoorbeeld een strict calvinistische kerkeraad en een meer hōerale overheid, zoals we wel kennen uit andere plaatsen. De scheidslijnen liepen dwars door de verschillende organen heen, onder invloed van persoonlijke keuzes.

We zien dan ook dat zowel door kerkeraad als magistraat wisselende posities ingenomen werden, afhankelijk van de samenstelling op dat moment. Zo nam Melis Hillebrandszn. eerst als ouderling, later als burgemeester stelling tegenover Aemilius. Aanvankelijk was een aantal magistraatsleden erg onder de indruk van deze predikant en koos de kerkeraad wat aarzelend positie in de lijn van de classis. In later jaren waren het vooral kerkeraadsliden die hun predikant door dik en dun steunden en reageerde de overheid verdeeld. Het lijkt erop dat Aemilius erin geslaagd was zijn medestanders, in deze jaren waarin de kerkeraadsliden nog zelf hun opvolgers kozen; binnen de kerkeraad te halen. Bij het laatste grote conflict miste Aemilius tenslotte alle steun van de overheid, omdat hij er niet voor schroomde zowel de calvistische leer en haar auteurs tegen te spreken, als de overheid te bekritisieren. Hierdoor werd hij de eerste predikant die afgezet in de strijd tussen remonstranten en contra- remonstranten, een strijd die pas echt op gang kwam in de rest van het land, toen hij in Broek al bijna geslecht was.

Waarom koos men voor of tegen Aemilius. In de eerste plaats zal hierbij de persoon Petrus Aemilius een rol gespeeld hebben. Een man die duidelijk positie koos, zijn mening niet onder stoelen of banken stak, die vanuit zijn geloofsovertuiging tot harde uitspraken kon komen over de overheid, de houding van de classis, zijn tegenstanders. Een predikant ook die door donderpreken zijn gehoor zal hebben weten te boeien en aan zich te binden. Anderzijds was het ook iemand die mensen kon manipuleren, teksten verdraaide in zijn eigen voordeel, weigerde een uitgestoken hand te grijpen als dat ook van zijn kant concessies vroeg. Een harde man, wie niet voor hem was, was tegen hem, zo lijkt het.

Het is erg moeilijk om te beoordelen of zijn voorstanders ook voor zijn remonstrants- getinte opvattingen kozen; of de Broeker kerkleden in staat waren zijn geloofsvisie te onderscheiden van die van zijn tegenstanders. Enkele klachten wijzen wel in die richting, vooral de klacht dat Aemilius de zieken buiten de zienlijke gemeente, de hoop op zaligheid ontzegde, wat en aanslag op de heilsverwachting van de niet-lidmaten betekend zal hebben. Ook is het een feit dat zijn tegenstanders, die elders ter avondmaal wilden, met name terecht kwamen bij de stricte calvinist Bartholdus, maar die stond dan ook op de kansel in het dichtbijgelegen Monnickendam. In het algemeen echter waren het vooral klachten over het gedrag van Aemilius, zijn verdraaiingen van de waarheid en zijn onverzoenlijke houding die naar voren gebracht werden vanuit Broek en was het de clāssis die zich zorgen maakte over zijn leerstellingen, zijn discussies met jongere collega's en zijn optreden elders.

Andere factoren die de duur van het conflict mede kunnen verklaren zijn de rol van de particuliere synode en het vrijwel ontbreken van concurrerende geloofsrichtingen in Broek.

De synode speelde in de eerste jaren vooral een verzoenende rol, dwars tegen de opvattingen van de classis in. Er was dus enerzijds sprake van een competentie-strijd tussen

beide organen en anderzijds een verschil in beoordeling van de ernst van het conflict. De synode was vooral uit op rust en verzoening, mogelijk mede onder invloed van de afkeer van onrust van de Staten van Holland en haar vertegenwoordigers binnen de synode; en waarschijnlijk ook omdat de tegenstelling tussen remonstranten en contra-remonstranten in deze jaren nog niet zo op de spits gedreven was. Pas toen die strijd zich verscherpte en Aemilius bovendien de steun van de overheid verspeelde, koos de synode mét de classis voor zijn afzetting.

Dat deze twist zo lang kon duren zal tenslotte ook het gevolg zijn geweest van het ontbreken van doopsgezinde en katholieke groepen binnen het dorp. Het was niet nodig de rijen te sluiten tegenover dit soort externe bedreigingen, zodat er alle tijd en ruimte was om het interne conflict uit te vechten.

Overigens moeten we ons wel bedenken dat slechts een beperkt gedeelte van de Broeker bevolking ook echt lidmaat van de gereformeerde kerk was. Cijfers weten we niet, maar wellicht ging het om zo'n 50 tot 100 lidmaten, net zoals in andere dorpen die zichzelf groot genoeg achtten voor een eigen predikant.³⁵ Van deze lidmaten waren er tenminste 15 tot 20 bij de twisten betrokken.

Dat niet lang niet alle inwoners lidmaat waren, wil niet zeggen dat de overige Broekers buiten de gereformeerde gemeente stonden. De meesten zullen zich als liefhebber wel tot de gereformeerde kerk gerekend hebben en ook de diensten bijgewoond hebben. In deze jaren nam het geloof immers zo'n duidelijke plaats in, in het dagelijks leven, dat er geen sprake was van a- of zelfs anti-kerkelijkheid zoals we dat in onze dagen kennen. Zij zullen zich dus ook bij het conflict betrokken gevoeld hebben, maar de voor ons zichtbare strijd werd vooral uitgevochten door ouderlingen, diakenen, burgemeesters, schepenen en kerkmeesters. Dit is ook te zien, op een negatieve manier, in allerlei lokale bronnen: de namen van de magistraatsleden ontbreken voor de meeste jaren tussen 1600 en 1612; in de diakonale rekeningen missen de jaren 1610-1612, de vroedschapsnotulen tot 1623 worden vermist en ook het kerkeradsboek zwijgt angstvallig over deze pijnlijke periode.³⁶ Alleen de kerkmeesters noteerden trouw hun inkomsten en uitgaven³⁷ en van hun kant horen we dan ook dat alle twist zijn weerslag had op de inkomsten, waardoor de gelden ontbraken voor de verdere opbouw van de geblakerde kerk, voor onderhoud van het predikantshuis en voor een behoorlijk tractement voor de nieuwe predikant in 1609.³⁸

De gereformeerde kerk en met haar het gehele dorp ging dus door een diep dal. De nieuwe kerkeraad en voorganger stonden voor de moeilijke taak de gemeenteleden weer te verzoenen rond de avondmaalstafel om zo de gemeenschap in ere te herstellen en de kerk uit te kunnen bouwen.

3) UITBOUW VAN DE GEMEENTE; JAREN VAN EENHEID EN VOORSPOED

Op 7 juli 1609 werd proponent Samuel Hendrickszn. Vossel Vossius op verzoek van Broek door de classis geëxamineerd over de voornaamste hoofdstukken van de christelijke religie. Dit verliep naar wens zodat de classis toestemming gaf voor de bevestiging in het ambt. De gemeente kon met hem een nieuwe start gaan maken. Hoe de kerkeraad daarbij precies te werk gegaan is, is helaas niet te vinden in de bronnen: de kerkeradsnotulen starten pas mondjesmaat in 1622. Toch weten we wel iets over deze tussenliggende jaren. In de eerste plaats had men, zoals we al gezien hebben, de handen vol aan de erfenis van Petrus Aemilius en aan het weer rond de ene tafel van de Heer verenigen van de verontruste en verdeelde gemeenteleden. In de meeste gevallen probeerde men hen via vermaningen zover te krijgen dat zij hun aanklachten lieten vallen, zonder dat men een openbare schuldbelijdenis vroeg van de vroegere aanhangers of tegenstanders van Aemilius over de veroorzaakte twisten. Het spel werd op aanraden van de classis dus erg voorzichtig gespeeld om niet opnieuw mensen tegen de haren in te strijken, maar men is er desondanks niet in geslaagd om alle verontrusten gerust te

stellen. Zo mocht een zuster van de gemeente van haar onstuimige man niet in Broek ter kerke, of ter tafel wel elders. De classis raadde aan haar te adviseren hem dan maar te volgen, gezien de 'hardicheit sijns hertes', nadat men vijf jaar te voren, in 1617 nog had geadviseerd haar dit te laten aangeven bij de baljuw, om hem zo tot inschikkelijkheid te dwingen.³⁹

Om te begrijpen waarom het voor de gemeente van Broek zo belangrijk was de twistende partijen weer rond het avondmaal te verenigen, is het goed even stil te staan bij de centrale plaats die het avondmaal, samen met de dienst van het woord inneemt binnen de calvinistische leer. Calvijn formuleerde het aldus: God ontvangt ons in Zijn huis door de doop en voedt ons door het avondmaal. Door Woord en Sacrament brengt de Heer de gelovigen tot de gemeenschap met Christus. Het avondmaal vormt hierbij zowel het geestelijk voedsel der gelovigen als de aansporing tot een heilige levenswandel in navolging van Christus. De gemeenteleden maken samen met het hoofd van de gemeente, Christus, deel uit van één lichaam. Tweedracht, hoerij, leugen etc. brengen de eenheid en de liefde binnen dat ene lichaam in gevaar en moeten daarom geweerd worden om geen smaad over Christus te brengen.⁴⁰ Het waken over de heiligheid van de gemeente en daarmee het hanteren van de tucht was de taak van de kerkeraad, waarbij ook de kerkeradsleden zelf onder de tucht stonden.

Het uitoefenen van de tucht klinkt ons zwaar en straffend in de oren, maar voor 17e eeuwers was het vooral een middel om de verzoening tussen de afgedwalde lidmaten en de gemeente tot stand te brengen om zo de ontstane ergernis weg te nemen én om Gods toom over de gehele gemeente af te wenden.

De kerkelijke tucht betrof alle openbare, dat wil zeggen aan anderen bekende, zonden begaan door lidmaten. Wanneer een zonde ontdekt was door, of doorgegeven aan een kerkeradslid, hoorde deze zich eerst persoonlijk met de betrokkene te onderhouden. Doorgeven aan de kerkeraad geschiedde pas wanneer dit persoonlijk onderhoud vruchteloos bleek of wanneer het een zonde betrof die ergernis had veroorzaakt binnen de gemeente, bijvoorbeeld openbare dronkenschap of voorhuwelijks sex uitlopend in een zwangerschap. Op welke manier en hoe streng werd nu de tucht in Broek uitgeoefend. De kerkeradsnotulen, geschreven door de predikant, zijn hier afwisselend sumier en iets breder van stof over. We zullen ze per predikant bekijken.

Samuel Hendrickszn. maakte geen notulen, maar stelde wel enkele vragen in de classis en dit zelfde deed zijn opvolger Rudolphus Johanneszn. Borgelo, predikant te Broek van februari 1620 tot aan zijn dood in maart 1626. Drie maal bracht hij een tuchtgeval in, in de classis voor advies: de al genoemde vrouw die van haar echtgenoot niet in Broek mocht kerken; een zuster in geestelijke nood 'seggende dat het voor haer te laet was' en die daarom maar niet meer ter kerke kwam en anderen lasterde die dat wel deden. De classis raadde aan nog wat geduld met haar te hebben en God voor haar te bidden. Het derde geval betrof een lidmaat die tijdens een verblijf in de herberg door een ander zo getergd was, dat hij geslagen had en het mes getrokken. Kon hij op zijn schuldbelijdenis tegenover de kerkeraad weer aan het avondmaal toegelaten worden? De classis stemde hier ten dele mee in: een schuldbelijdenis alleen ten overstaan van de kerkeraad was niet voldoende. In de gemeente was zijn zonde bekend en dus diende men ook zijn berouw aan de gemeenteleden bekend te maken, om zondaar en gemeente aldus te verzoenen.⁴¹

Rudolphus Borgelo is ook de eerste predikant die ons enkele notulen nagelaten heeft. Opvallend genoeg komen de genoemde tuchtkwesties daarin niet ter sprake, wel twee anderen. Schoolmeester Jacob Vermeulen werd schuldig bevonden aan omkoperij en het spreken van lasterlijke woorden, wat hem op ontslag uit al zijn functies kwam te staan. Zeker iemand in voorbeeldfuncties als schoolmeester, secretaris, koster en voorzanger kon zich geen misstappen veroorloven. Een klein half jaar later verscheen de berouwvolle Vermeulen in de kerkeraad om zich met de door hem beledigde en verontruste leden te verzoenen, waarbij, helaas voor ons, bepaald werd alle over en weer geschreven brieven, te verbranden om de zaak

volledig af te doen.⁴² Het andere geval betreft een lasterproces dat zowel de schepenrollen als de kerkeradsnotulen haalde. Brecht Jansdr. moest zich verantwoorden over het gerucht als zou zij de overleden schoonmoeder van haar dochter voor 'coli', heks, hebben uitgemaakt. zij ontkende ten stelligste en wist zich gesteund door getuigen. Vrijspraak en verzoening met haar schoonzoon volgde.⁴³ Het waren dus echt twee zware gevallen die de kerkeradsnotulen haalde. Dit wil niet zeggen dat er geen andere lidmaten in deze jaren de kerkeradsrevue gepasseerd zijn, maar blijkbaar konden eventuele andere kwesties in de nog vrij kleine Broeker gemeente mondeling worden afgedaan.

Uit de ambtsperiode van de volgende predikant Cornelis Lemannus, weten we niet veel. Op 25 augustus 1626 werd deze proponent uit Leiden door de classis geëxamineerd en toegelaten tot de evangelie-bediening met de ernstige vermaning om de gaven Gods door naarstige oefening en vurige gebeden verder op te wekken. De classis was minder tevreden over de gaven van deze kandidaat dan de Broeker ouderlingen, maar stond de benoeming dus wel toe. Een half jaar na zijn bevestiging stelde de classis aan Broek de vraag of men er bezwaar tegen zou hebben om met de gemeente Holysloot gecombineerd te worden. Dat had men inderdaad. Juist nu het lidmatenaantal toenam en men in het verleden al diverse kerke-landen had verkocht om een eigen predikant te kunnen bekostigen, voelden kerkeraad en magistraat er niets voor hun voorganger te moeten delen met een andere gemeente. Het voorstel werd daarop ingetrokken.⁴⁴

Het volgende wat we uit de periode Lemannus horen, is zijn vertrek naar het nog niet zo lang daarvoor veroverde Den Bosch, op 19 april 1632.

De volgende twee tuchtgevallen die we tegenkomen, stammen uit de periode dat Maurits Stantius predikant te Broek was. Deze Stantius, voorheen predikant in Friesland, stond van juni 1632 tot april 1637 in Broek om daarna weer terug te keren naar het noorden des lands. In 1635 boog de kerkeraad zich onder zijn leiding over de verzoening tussen gemeente en schipper Jan Lambertszn., twee jaar nadat hij zich had moeten verantwoorden voor de hoge rechtbank, de vierschaar, over het gerucht dat hij zijn stuurman aan boord zo had geslagen dat deze aan zijn verwondingen was overleden. Op zijn oprecht berouw werd hij op 4 maart 1635 weer toegelaten tot het avondmaal, na voorlezing vooraf van een schuldbekentenis waarin ook zijn naam genoemd werd. Dit laatste geeft aan dat de kerkeraad het vergrijp als een zware overtreding beoordeelde.⁴⁵ Het andere geval betrof Lijsgen Comelisdr. Zij werd eenmaal van de tafel afgehouden wegens 'openlijkke ende scandaleuse kijvagine'; een veel lichtere straf voor een veel lichtere overtreding.

Gedurende de rest van de periode in dit artikel besproken, werd Broek geleid door drie verschillende predikanten. Hermannus Hubertus van der Linden, predikant in Wieringen, deed in september 1637 zijn intrede. Net als Stantius noteerde ook hij per keer de nieuwe lidmaten. Voorts komen we in zijn notulen de data van de avondmaalsvieringen tegen en de namen van de nieuwgekozen ouderlingen en diakenen. Tuchtgevallen noteerde hij echter niet. Zijn opvolger, Samuel van Doreslaer, voordien predikant te Wervershoof, leidde de gemeente, na het vertrek van Van der Linden naar Den Haag, van maart 1645 tot mei 1648. Toen vertrok ook hij weer, naar Delft en moesten de Broekers opnieuw op zoek naar een predikant voor hun gemeente.

Doreslaer en zijn opvolger Adriaenus Boumannus kregen te maken met enkele meer langdurige tucht kwesties die zij gelukkig voor ons, vrij uitgebreid weergaven in hun notulen. Grietje Willemsdr. moest zich tegenover de kerkeraad verantwoorden over zekere ongeregelheden rond haar huwelijksbeloften. Claes Janszn. Cod wilde maar slecht luisteren naar de vermaningen over het feit dat hij zichzelf sinds bijna 20 jaar niet meer aan het avondmaal vertoonde en over de kwade geruchten over zijn dronkenschappen. Pas 4 jaar later, op zijn sterfbed in 1651 was hij 'sijne sonden seer beclagende'. Drie andere hardleerse drinkers waren Jan Janszn. Nannes, Jan Gerritszn. alias Jan Krijen en Jan Claeszn. alias Sijen Jan. Zij werden keer op keer vermaand, maar vervielen ondanks goede beloften steeds terug in hun oude

zonde. De eerste twee verschenen tenslotte toch weer, met kerkeraadstoestemming aan het avondmaal. De laatste bleef onverbeterlijk. Dit gold ook voor Mr. Josephat Jacobszn. Hoeckboot, chirurgijn, een driftig man met een kwade dronk. Telkens opnieuw moest hij vermaand worden over zijn dronkenschappen, zijn woeste uitvallen tegenover de bezoekende predikant en ouderlingen, het mishandelen van zijn vrouw, het lasteren van de kerkeraad; over het feit dat hij de herberg trouwer bezocht dan de kerk en over het feit dat hij 'gedurich vijgebladeren gesoght (heeft) tot bedeckinge van sijn fouten', zodat van inkeer en berouw geen sprake was. De predikant trof hem meer dan eens zo dronken aan dat 'sijn tonghe geheel missloegh'. De kerkeraad reageerde dan ook opgelucht op zijn vertrek naar Amsterdam, na vijf jaar vol vergeefse vermaningen.

Een laatste geval tenslotte was dat van Jan Apiszn. en Grietje Jansdr., de zuster van zijn overleden vrouw. Hun samenwonen werd opgevat als een vorm van bleedschande en dus als een gruwel. Beiden ontkenden echter ieder gerucht tot Grietje zichtbaar zwanger bleek. Het kind wilde men nog wel dopen, maar de ouders beslist niet in de echt verbinden. De zaak kon tenslotte opgelost worden toen de berouwvolle Grietje een klein jaar na de dood van haar Jan met een eerlijke jongeman trouwde. Na nog een jaar van afhouding en getoond berouw, liet men haar weer toe aan de tafel des Heren.⁴⁶

Het waren dus in het algemeen steeds de zware, algemeen bekende zonden die het notulenboek haalden, gedurende de ambtsperioden van de verschillende predikanten. Zoals al even aangeroerd wil dit niet zeggen dat de tuchtoefening tot deze personen beperkt gebleven is. Net als elders werd in Broek vier maal per jaar het avondmaal gevierd en bezochten predikant en ouderlingen voor elke avondmaalsdienst alle lidmaten. Bij deze huisbezoeken werden wellicht velen over tal van bedekte zonden en kleine overtredingen vermaand, zonder dat het nodig was daarover in de kerkeraad te rapporteren. Al met al wijkt het beeld van de tuchtoefening in Broek niet erg af van dat wat we van elders kennen. Ook in Broek was men gericht op het tot standbrengen van een verzoening, en ook in Broek lukte dat meestal wel, ook bij de meer hardnekkige zondaars.

Uit de diakonieboeken kennen we vanaf 1607, de collecte- opbrengsten per dienst. We zien dat vooral de avondmaalsdiensten garant stonden voor hoge opbrengsten, gemiddeld zo'n 4 à 5 keer hoger dan in gewone diensten. Het kan zijn dat men bij deze gelegenheden veel vrijgeviger was, maar het lijkt logisch dat deze cijfers ook wijzen op extra goede opkomsten juist bij de avondmaalsvieringen. Ook de lidmaten hechtten blijkbaar aan de samenkomst rond de tafel des Heren en was er van avondmaalsmijding zoals we die tegenwoordig nog wel kennen, geen sprake.⁴⁷

Wanneer we de collecte-opbrengsten nog wat nader bekijken, blijkt dat deze over de gehele 17e eeuw gestaag oplopen. Dit geldt zowel voor de opbrengsten in de 'gewone' zondagsdiensten (van gemiddeld 1,- per dienst naar gemiddeld ruim 5,- per dienst), als voor die in de bijzondere diensten zoals avondmaalsvieringen, bededagen en kerstdiensten (van 6 à 7,- per dienst in 1607 naar 94,- in 1650). De collecten in de wintermaanden vielen duidelijk hoger uit dan die in de zomermaanden, maar dat zal niet verbazen in een dorp vol vissers en zeelui.

Dit verloop van de collecte-opbrengsten laat zich deels verklaren uit het ontwikkelingen in gemeente-omvang, deels ook vanuit de economie.

De lidmatenlijsten laten zien dat de gemeente tussen 1632 en 1645 zo'n 50% in omvang toenam, van 135 naar 254 lidmaten. Tussen 1645 en 1665 zette deze groei door, zij het iets minder sterk, zodat Broek in dat laatste jaar 329 lidmaten telde. Daarna daalde het aantal iets tot 304 in 1695. De eerste helft van de 18e eeuw bleef de gemeente steeds zo'n 300 lidmaten omvatten. Ondanks grote aantallen nieuwe lidmaten, tussen de 10 en 16 per jaar, groeide de gemeente dus niet meer na 1665, doordat evenzovele leden in die jaren vertrokken of kwamen te overlijden. Ook de collecte- opbrengsten groeiden sterk tot 1665 - 1670, van 98,- in 1607

tot 1265,- in 1670, om daarna stabiel te blijven tot ca. 1695. Hoewel het lidmatenaantal constant bleef in de 18e eeuw, daalde de collecte-opbrengsten sterk (tot 595,- in 1760), als gevolg van de economische recessie. De mensen waren er dus nog wel. maar de inkomsten liepen terug.⁴⁸

Dankzij de diakonale ijver om de collecte-opbrengsten per dienst te noteren, is het aantal diensten gemakkelijk te achterhalen. We zien dan dat Broek pas in september 1630 de zondagmiddagpredikatie invoerde. Dit is opvallend laat. Al in 1573 klonk vanuit de Noordhollandse synode de oproep om catechismus-preken in te voeren. Een oproep die daarna nog vaak herhaald zou worden. Ook vanuit de classis Edam werd deze roep gesteund en liet men niet na op de vergadering aan de aanwezigen te vragen op men deze 'schuldige plicht' wel nakwam door de middagdienst, bestemd voor het preken van de catechismus, in te voeren.

Vooraf met het oog op de eenheid van de leer en het zich wapenen tegen valse leraren en remonstrantse dwalingen werd in 1618 door de synode nog eens met veel nadruk op de noodzaak van deze diensten gewezen. Op vrijwel iedere synode-vergadering na 1618 werd rondgevraagd of deze plicht wel overal in praktijk gebracht werd, wat vanaf ongeveer 1625 in de meeste gemeenten het geval was, behalve dus in Broek. In 1630 vinden we voor de laatste maal deze oproep in de synodale acta Kort daarvoor was ook Broek overgegaan tot de invoering van de zondagse middagdiensten.⁴⁹ Als een van de laatsten dus en dat in een gemeente waar in 1608 de predikant, juist vanwege zijn remonstrantse oriëntatie moest vertrekken. Blijkbaar liep het niet zo'n vaart met de angst voor andersdenkenden binnen de gemeente, hoewel men bij beroepings-procedures graag mocht benadrukken dat de remonstrantse secte op de loer lag. als dat een goede uitkomst in de procedure kon bevorderen.⁵⁰

Hoewel in de zomer vele Broekers buitengaats vertoefden, vonden in deze maanden de diensten, ook die op zondagmiddag, gewoon doorgang. Slechts bij uitzondering liet men een dienst vervallen. Dat dit elders wel gebeurde, blijkt uit de classicale acta Op 8 juni 1626 besloot de classis niet meer toe te staan dat predikanten omwille van de 'hoybouw' 4 of 5 weken lang geen diensten hielden, blijkbaar omdat er dan toch geen gemeenteleden in de kerk kwamen.⁵¹

Broek was hierin dus trouwer dan andere gemeenten, maar ook trouwer dan de classis zelf, want in 1609 werd het opdat moment vacante Broek in de hooi-tijd een maand lang niet bediend vanuit de classis.⁵²

De collecte-opbrengsten vormden samen met legaten en inkomsten uit rente-brieven en obligaties de belangrijkste diakonale inkomsten. De uitgaven lagen in de meeste jaren beduidend lager dan de inkomsten, zodat het diakonale kapitaal kon oplopen van ongeveer 390,- in 1614 tot 381.032,- in 1781. Het kapitaal van de armenvoogden, van overheidswege belast met de armenzorg, laat een zelfde beeld zien: een groei van 851,- in 1610 naar een kleine 200.000,- in 1800.⁵³ Het ging dus goed in Broek.

Waaruit bestonden nu de uitgaven der diakonie. In de jaren 1607 en 1608 noteerden de diakenen geen namen van bedeeden in hun kasboeken, alleen vermeldingen van giften aan anonieme armen, waaronder vele aan verarmde of invalide soldaten. Vanaf 1611 verschijnen er in de boeken, steeds enkele namen van arme lidmaten, die bijna geheel door de diakonie werden onderhouden. Het waren per jaar maar 2 tot 4 personen, meest vrouwen met kinderen, die aldus van de kerk leefden. Aanvankelijk betaalde men hen een maandgeld van 3 of 4 gulden, aangevuld met goederen voor primair levensonderhoud. Later verdween dit maandgeld en nam de goederenstroom in omvang toe. Zo ontving Jan Pieterszn. de Wever ieder jaar voor 100 tot 200 gulden aan 'coeijencaas', bonen, erwten, gort, vlees, brood, boter, zout en turf voor hemzelf en zijn bijna jaarlijks in omvang toenemende gezin. Doorgaans besteedde de diakonie zo'n 75 tot 80% van haar uitgaven ten behoeve van de armen, aan die paar bedeelde gezinnen.

Vanaf 1620 was er een toenemende stroom vluchtelingen die bij de diakonie aanklopte voor een aalmoes, variërend van enkele stuivers tot enkele guldens. Aanvankelijk waren het ieder jaar enkele verdreven geloofsgenoten uit de Paltz, Bohemen en soms uit Duinkerken die bij de Broeker dia.konie terecht kwamen. Vanaf 1640 kwam daar echter een veel grotere stroom verdrevenen uit Ierland, Engeland, verschillende streken in Duitsland en soms uit Polen en Frankrijk bij. Al deze lieden konden rekenen op een gift, terwijl men ook geregeld schenkingen deed ten bate van de verdrukte gemeenten in die landen zelf.

Andere diakonale uitgaven waren: uitgaven voor de viering van het avondmaal; aanschaf van kaarsen voor verlichting van de kerk; giften voor de lossing van gevangen land- of plaatsgenoten uit handen van de Turken; giften voor de opbouw van kerken en scholen in andere dorpen en leningen aan de kerkmeesters: 1000,- voor de kerkopbouw, terugbetaald in 1640, en 577,- in 1645 vanwege de kosten voor het beroepingswerk.⁵⁴

Tenslotte hield de diakonie op verschillende momenten speciale collecten in de kerk, waarvan de opbrengst flink kon oplopen. Zo haalde men op 14 december 1643 ruim 355,- op voor de arme protestanten in Ierland en op eerste en tweede pinksterdag 1654, 1408,- voor het door brand verwoeste de Rijk. Een bedrag waar de kerkeraad zelf ook zeer van onder de indruk was.⁵⁵

Ieder jaar traden twee van de vier diakenen af en ditzelfde gold voor de ouderlingen. Vanaf 1637 werd de gemeente betrokken bij de keuze van de nieuwe ambtsdragers. Eind december stelde de zittende kerkeraad dubbeltallen op, waaruit op 1 januari twee nieuwe ouderlingen en twee nieuwe diakenen werden gekozen door de lidmaten. Omdat de namen van genomineerden en gekozenen vanaf dat moment ook in de kerkeraadsnottulen werden opgenomen, weten ook wij wie er vanaf 1637 ouderling waren in Broek. De namen van de diakenen zijn via de diakonie-boeken ook al voor de jaren 1607-1609 en 1612-1637 bekend.

Wanneer we de namen van de kerkeraadsliden vergelijken met die van bijvoorbeeld de burgemeesters en de kerkmeesters, zien we een zeer nauwe verstrengeling tussen overheid en kerkeraad. Zo blijken 3 leden van de familie Mars in de jaren tussen 1638 en 1652 beurtelings en deels gelijktijdig deel uit te maken van de kerkeraad, terwijl dezelfde mannen ook vaak tot burgemeester of kerkmeester werden gekozen in diezelfde periode. Ook andere families als de families Verlaen, Van Sanen en Rijser waren actief op beide fronten.

Al met al vervulden 13 mannen gedurende de jaren 1637-1655 samen 92% van de beschikbare ouderlingambten, 50% van de diakonie-functies, 47% van de beschikbare termijnen als kerkmeester en 60% van de burgemeester- termijnen. Veel van hun familieleden waren eveneens goed voor een of meerdere ambtstermijnen in kerkelijke ofpublieke dienst.

Slechts in enkele gevallen zien we personen aantreden die of alleen in de kerk of alleen in de politiek actief waren, maar voor het overgrote deel gold dat wie in de kerk vooraan kwam, zich ook liet gelden op het politieke vlak. Kortom: na het vertrek van Petrus Aemilius en de afzetting van de hem steunende kerkeraadsliden, waren de rijen weer gesloten en werkten kerkeraad en overheid in alle harmonie aan de orde, rust en vrede in het dorp en de opbouw van de kerk.⁵⁶

Niet alleen door de personele banden, maar ook door de positie van de gereformeerde kerk als beschermde, bevoorrechte en door de overheid gefinancierde kerk, werd de samenwerking tussen overheid en kerk bevorderd. De overheid diende de ware leer te beschermen, onder meer door de predikantstractementen en de kerkgebouwen te financieren, het juiste onderwijs te bevorderen, de dwaalleer te bestrijden en de tuchtoefening te ondersteunen. Waar in andere gemeenten nog wel eens strubbelingen plaatsvonden over de grenzen tussen kerk en staat, zien we in Broek vooral eensgezinde samenwerking. Dit werd waarschijnlijk mede vergemakkelijkt door de afwezigheid van andere stromingen. Pas rond 1645 komen we enkele gevallen tegen van ex-mennonieten die verzochten lidmaat te mogen worden van de gereformeerde kerk. De gereformeerden waren in Broek dan ook veel sterker

vertegenwoordigd, met 220 lidmaten in 150 woningen, dan bijvoorbeeld in de Beemster dat in dat zelfde jaar 1639 met 500 huizen maar 250 lidmaten telde.⁵⁷ (cl.4 18-7-1639). Ook in later tijden is Broek een voornamelijk hervormd dorp. In 1806 telde Broek 758 hervormden, 28 lutheranen, 12 katholieken en 2 mennonieten.⁵⁸ (Engelenburg, 163)

Op welke manieren droeg de overheid zorg voor de verbreiding van de gereformeerde religie. Allereerst natuurlijk via het onderwijs en de door de overheid aangestelde schoolmeester, tevens secretaris, voorzanger, voorlezer, koster en grafdelver. Alle schoolmeesters binnen de classis Edam hoorden sinds 1598 een acte te ondertekenen waarin zij verklaarden de gereformeerde religie voor de ware te houden, die van harte te prijzen en alleen boeken in de school te gebruiken, die overeenkwamen met de gereformeerde leer. Voorts beloofden zij de kinderen met 'alle vlijt' tot de 'religie te sturen'. Dit laatste diende te gebeuren via het uit het hoofd laten leren van de catechismus, de psalmen en de verschillende gebeden, en door zelf het goede voorbeeld te geven in leer en leven. In de lijst van ondertekenaars vinden we ook diverse Broeker schoolmeesters, zoals mr. Adriaen Goorissen. Van hem weten we dat hij, omtrent 1600, per jaar ongeveer 160,- ontving voor zijn gezin met drie kinderen, inclusief het schoolgeld van 2 of 3 stuivers dat zijn 60 leerlingen hem maandelijks betaalden.⁵⁹ Hij behoorde daarmee zeker niet tot de best betaalde schoolmeesters, maar we zitten dan ook nog in de magere jaren in Broek. Via het onderwijs werd de jeugd dus opgevoed in de beginselen van de gereformeerde leer.

Voorts zorgde de vroedschap via tal van bepalingen voor de rust rond kerk en kerkhof en de zondagsheiliging. Dat dergelijke bepalingen nodig waren toont ons direct de andere kant van de medaille. Blijkbaar hadden jongeren en ouderen er geen moeite mee om op het kerkhof te kolven, te klootschieten of met ballen te gooien, terwijl het ook nodig bleek een boete te stellen op het ingooien van kerkraden, het beschadigen van de bomen op het kerkhof door er vee aan vast te binden; en op zondagsarbeid als maaien, hooien, koeien weiden en dergelijke. Ook uit de schepenrollen kennen we diverse rechtzaken tegen Broekers die op een bededag werkend, dan wel dronken waren aangetroffen en een geval van baldadigheid ter versterking van de door-de-weekse kerkdienst.⁶⁰

Tenslotte waakten zowel overheid als kerkeraad over de openbare zeden via bepalingen ten aanzien van de huwelijksluiting, het laten nakomen van huwelijksbeloften, het tot de orde roepen van dronkaards en ruzie- makers en het natrekken van lasterpraat.

Tot besluit nog enkele woorden over de financiering van de kerk door de overheid en daarmee door de hele Broeker gemeenschap.

De kerkmeesters, een overheidsambt, mochten bij grote uitgaven, bijvoorbeeld ten behoeve van de predikantswoning, de kerkopbouw maar ook voor een tractementsverhoging in 1648, een inzameling houden onder alle ingezetenen van het dorp. Deze garingen, aangevuld met giften van liefhebbers, dekten de kosten in het algemeen prima, waarbij de opbrengsten varieerden met de hoogte van het benodigde bedrag. Blijkbaar mocht men met inzamelen doorgaan tot de gelden binnen waren.

Op deze manier slaagde men er in de verbrande kerk stap voor stap, in haar oude luister te herstellen. In 1585 was het koor al zover hersteld dat men weer diensten kon houden in Broek, maar pas ruim veertig jaar later, in 1628 volgde de opbouw van de zuidkap, tussen koor en toren, waarna in 1639 de noorderkap volgde. Met deze laatste bouwwerkzaamheden was een bedrag van ruim 10.000,- gemoeid, opgebracht door het gehele dorp. Het is dan ook geen wonder dat kerkeraad en magistraat grote onrust verwachtten in Broek, toen Beemster in 1639 een beroep op ds. Van der Linden uitbracht. Men had immers op zijn verzoek vele duizenden guldens aan de kerk te kost gelegd.⁶¹ Nadien volgden nog uitgaven voor de vloer in 1640, voor nieuwe kroonluchters in 1642, betaald uit een gift; voor de herbouw van de torenspits in 1643 en van de toren zelf in 1655, betaald via extra belastingheffingen. Ook de pastorie werd

geregeld gerepareerd, meestal vlak voor de komst van een nieuwe predikant, om tenslotte in 1670 geheel herbouwd te worden, kosten 6400,--.⁶²

De bloei van Broek en haar gemeente werd ook weerspiegeld in de uitgaven ten behoeve van het predikantstractement. Verdiende Arent Arentszn. in 1596 niet meer dan 250,- per jaar, de enkele jaren na hem aangetreden Aemilius kwam al tussen de 300,- en 400,- per jaar uit. Bij de komst van Samuel Hendrickszn. protesteerden de kerkmeesters van het verdeelde Broek tegen de 400,- waar deze predikant met zijn gezin met vier kinderen, volgens de voorschriften van de Staten recht op had. Hij ontving dit bedrag dan ook pas vanaf 1613. De herstelde eenheid maakte vanaf die tijd een betere betaling blijkbaar mogelijk. In 1628 werd het tractement verhoogd naar 500,- per jaar en in 1648 opnieuw, nu naar 600,- waarmee Broek boven het gemiddelde tractement dat in die tijd in de Hollandse dorpen werd betaald, uitsteeg.⁶³ Deze laatste verhoging betaalde men met behulp van een garing langs alle huizen van Broek. De nieuwe predikant, Adriaen Bouman, werd dus warm onthaald, en met resultaat: hij diende Broek tot aan zijn dood in 1692 ! Om hem voor deze trouw te bedanken en mogelijk ook om te voorkomen dat hij omwille van het tractement een grotere gemeente zou kiezen, verhoogde men zijn tractement nog twee maal: in 1650 tot 650,- en in 1677 zelfs tot 750,-. Daarna was de koek op en moest zijn opvolger het doen met 700,- per jaar.⁶⁴

Het beeld moge duidelijk zijn. Broek heeft de schade opgelopen in de jaren van Petrus Aemilius, na zijn vertrek op alle fronten meer dan goedgemaakt: er is een bloeiende kerkelijke gemeente ontstaan, waar vele Broekers zich bij betrokken voelden, met een fraaie herbouwde kerk in een dorp waar eenheid, orde en rust de toon bepaalden.

¹ Streekarchief Purmerend (SAP), Oud archief Broek in Waterland, inv.nr. 5/6; uitvoerig overzicht van de geschiedenis van de huiszittende armenkas te Broek van 1578 tot 1830, door S. Bakker, juni 1831

W. van Engelenburg, Geschiedenis van Broek in Waterland (van de 16e tot het begin der 19e eeuw), Haarlem, 1907, p.13

² M.W.L. van Alphen, Nieuw Kerkelijk Handboek, bijlage P: Naamlijsten van hervormde predikanten in de gemeenten der provincie Noord-Holland, sedert de Reformatie tot heden; 1908, p. 130

³ SAP, Oud archief Broek in Waterland, inv.nr. 7/1: krijgsraadboek met gegevens van 1573-1797 en inv.nr. 7/3: stukken opgemaakt ten tijde van de Spaanse bezetting.

⁴ De Nederlandsche Historien, beschreven door Pieter Bor Christiaenszn. Amsterdam, 1679, deel I, pp. 375-456

JJ. Woltjer, Inleiding op de catalogus bij de tentoonstelling: Opstand en onafhankelijkheid. eerste vrije statenvergadering Dordrecht 1572; Dordrecht, 1972, pp. 22-25

SAP, Oud Archief Broek in Waterland, inv.nr 5/6; inv.nr 4/10: plattegrond van de graven in de kerk te Broek, 17e en 18e eeuw, en gegevens over de herbouw van de kerk sinds 1573; inv.nr 3/1/5: octrooi op het heffen van belasting op de verkoop van vastgoed ten bate van de torenopbouw, dd. 22.1.1655

⁵ SAP, Oud Archief Broek in Waterland, inv.nr 7/3

⁶ SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nr. DIA 50; register van predikanten, ouderlingen en diakenen, 1585-1898

idem, Oud Archief Broek in Waterland, inv.nr 4/10

⁷ Rijksarchief Noord-Holland (RANH), Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr.2: classicae acta 1592-1605; 12-6-1595

⁸ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 2, 30-8-1599

⁹ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 2, 13-12-159

¹⁰ SAP, Oud Archief Broek in Waterland, inv.nr 4/1/1: verzoek om te Broek een eigen predikant te mogen beroepen en de gunstige beschikking, december 1599

idem, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nr KV 4: kasboek van de kerkmeesters, 1593-1617

¹¹ RANH, Archief hervormde kerk. Classis Edam, inv.nr 2, 23-2-1600

¹² RANH, Archief hervormde kerk. Classis Edam, inv.nr 2, 12-5-1597

¹³ RANH, Archief hervormde kerk. Classis Edam, inv.nr 2, 22-7-1596

¹⁴ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 2, 8-1-1601

J.N. Bakhuizen van den Brink (red), De Nederlandsche Belijdenisgeschriften, vergelijkende teksten. Amsterdam, 1940, p.89

¹⁵ O.J. de Jong, Nederlandse Kerkgeschiedenis. Nijkerk, derde druk 1986, pp.182-183

¹⁶ RANH. Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 2, 22-3-1601

¹⁷ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 2, 4-6-1601

¹⁸ J. Reitsma, S.D. van Veen (red), Acta der provinciale en particuliere synoden. gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620, deel I, Noord-Holland 1572-1608, Groningen, 1892 en deel II, Noord-Holland 1618-1620. Zuid-Holland 1574-1592, Groningen, 1893; synode van Amsterdam, 18-6-1601 Voortaan weergegeven als J. Reitsma, Acta, aangevuld met de datum van de betreffende vergadering der Noordhollandse synode.

¹⁹ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 2, 6-8-1601

²⁰ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 2, 22-10-1601

²¹ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 2, 20-11-1601

²² J. Reitsma, Acta, 4-6-1602

²³ J. Reitsma, Acta, 10-6-1603

- ²⁴ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 2, 29-9-1603
- ²⁵ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 2 en 3, 29-4- 1604 t/m 12-6-1606
J. Reitsma, Acta, 14-6-1605, 30-5-1606
- ²⁶ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3, 3-12-1607
- ²⁷ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3,10-1-1608
- ²⁸ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3, 28-1-1608
- ²⁹ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3, 28 en 29-1- 1608
- ³⁰ J. Reitsma, Acta, 18-10-1608
- ³¹ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv. nr 3, 3-2-1608 en 18-2-1608
- ³² RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3, 30-3-1609 en 1-6-1609
- ³³ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3,28-9-1609, 5-4-1610, 30-8-1610, 13-5-1619
- ³⁴ SAP, Oud Rechtelijk Archief Broek in Waterland, inv.nr 3461: schepenrol 1602-1635, 2-4-1609, 12-3-1616, 31-1-1617
- ³⁵ A.Th. van Deursen, Bavianen en Slijkgeuzen , kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt, Assen, 1974, pp.132-133
- ³⁶ SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nr DIA 50 en inv.nr KR 10: notulenboek van de kerkeraad, 1622-1788
idem, Oud Archief Broek in Waterland, inv.nr 1/6/1: notulen van de vroedschap, 1623-1678; inv.nr 1/17/1: geschreven lijst van Burgemeesters, 1587-1646; inv.nr 9/16n-1: namenlijst van de schepenen van Broek,1573-1607, 1609-1782
- ³⁷ SAP, Archief hervormde kerk Broek, inv.nr KV 4, kasboek der kerkmeesters, 1593-1617
- ³⁸ J. Reitsma, Acta, 30-5-1606
RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3, 12-6-1606, 31-7- 1607, 30-3-1609, 11-6-1609
- ³⁹ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr. 3, 3-4-1617 en 16-10-1623
- ⁴⁰ W. Balke, Het Avondmaal bij Calvijn,
in: W. van 't Spijker (red), Bij Brood en Beker. Leer en gebruik van het Heilig Avondmaal in het Nieuwe Testament en in de geschiedenis van de westerse kerk, pp. 178-225; pp.180-182 en 187-189
- ⁴¹ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3,16-10-1623 en 3-6-1624
- ⁴² SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nr KR 10, 25-9-1622 en 24-1-1623
- ⁴³ AP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nr KR 10, 16-9-1623 idem, Oud Rechtelijk Archief Broek, inv.nr 3461, 2-8-1622
- ⁴⁴ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3,6-7-1626, 25- 8-1626, 7-12-1626
- ⁴⁵ SAP, Oud Rechtelijk Archief Broek, inv.nr. 3461, 25-5-1633
idem, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nr. KR 10, 4-3-1635
- ⁴⁶ SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nr KR 10, 2-7-1645 t/m 26-5-1658
- ⁴⁷ SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nrs DIA 20 t/m 23: kasboeken der diakonie, 1607-1661
- ⁴⁸ SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nr KR 10: dit kerkeradsboek bevat lidmatenlijstcn opgesteld door verschillende predikanten in de 17e en 18e eeuw. Zie verder het artikel van Hans van Kolbergen over de aantallen lidmaten
- ⁴⁹ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nrs 3 en 4,op diverse plaatsen; inv.nr 82: acta van de particuliere synode Noord- Holland, 1618-1629, op diverse plaatsen en inv.nr 83: acta van de particuliere synode Noord-Holland, 1630-1639, 5-10-1630
J. Reitsma, Acta, diverse plaatsen
- ⁵⁰ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3, 25-11-1619; inv.nr 4, 20-4-1637
- ⁵¹ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3, 8-6-1626
- ⁵² RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 3, 1-6-1609

---

⁵³ SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nr DIA 62: overzicht van het kapitaal der Broeker diakonie, 1614-1781

idem, Oud Archief Broek in Waterland, inv.nr 5/6

⁵⁴ SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nrs DIA 20 t/m 23, DIA 66 en KR 10, op verschillende plaatsen

⁵⁵ SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nr KR 10, 20-5-1654 en 17-1-1655

⁵⁶ SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nrs KR 10, DIA 62, KV 4 t/m 7: kasboeken van de kerkmeesters, 1593-1660

idem, Oud Archief Broek in Waterland, inv.nr 1117/1

⁵⁷ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 4, 18-7-1639

⁵⁸ W. van Engelenburg, Geschiedenis, p.163

⁵⁹ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 2, inlegvel gedateerd 20-7-1598, folio 51 en verder

⁶⁰ SAP, Oud Archief Broek in Waterland, inv.nr 1/6/1, 26-8-1636 en 17- 5-1650

idem, Oud Rechtelijk Archief Broek in Waterland, inv.nr 3461, 17-6-1631 t/m 8-3-1633

⁶¹ RANH, Archief hervormde kerk, Classis Edam, inv.nr 4, 18-7-1639

⁶² SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nrs KV 4 t/m 7

idem, Oud Archief Broek in Waterland, inv.nrs. 3/1/5 en 4/10

⁶³ G. Groenhuis, De predikanten. De sociale oorsite van de gereformeerde predikanten i n de Republiek der Verenigde Nederlanden, voor ca. 1700. Groningen,1977, p.137

⁶⁴ SAP, Archief hervormde gemeente Broek, inv.nrs KV 4 t/m 7